

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το Μεσολόγγι, ο χαλασμός και η δόξα

Πεδίο δράσεων και αντιδράσεων, αντιπαραθέσεων και σφοδρών συγκρούσεων δεν είναι μονάχα η Ιστορία. Είναι και η ίδια η ιστοριογραφία. Στην επιστήμη, στην επιστημονική πραγμάτευση του παρελθόντος χρόνου και στη δοκιμή ανάπλασης ή αναπαράστασής του, δεν υπάρχουν αλήθειες εξ αποκαλύψεως, μη υποκείμενες στον έλεγχο του ανθρώπινου, ούτε και γραφές εξ επιφοιτήσεως, ιερές και αναμφισβήτητες. Υπάρχουν γνώμες, απόψεις, υποθέσεις, ιδέες, λιγότερο ή περισσότερο τεκμηριωμένες. Ως εκ τούτου, υπάρχουν αναπόφευκτα και τριβές, αντιδικίες, ρητορικές συρράξεις, από τις οποίες μάλιστα δεν λείπει η ειρωνεία, και η χλεύη ακόμα. Κι αυτό δεν είναι γνώρισμα των καιρών μας, της εν γένει νεωτερικότητας. Κρατάει από παλιά. Από πολύ παλιά.

Σε ένα από τα *Ηθικά* συγγράμματά του, που φέρει τον αποκαλυπτικό τίτλο *Περί της Ηροδότου κακοηθείας*, ο Πλούταρχος, ο ιστορικός από τη Χαιρώνεια της Βοιωτίας που γεννήθηκε περί το 50 μ.Χ., επιτίθεται σφοδρότατα σ' αυτόν που μαθαίνουμε από τα σχολικά μας θρανία να τον τιμούμε και να τον σεβόμαστε ως «πατέρα της Ιστορίας»: τον Ηρόδοτο τον Αλικαρνασσεά. Κύριο κίνητρο του Πλουτάρχου για τη συγγραφή του εν λόγω κειμένου, παιδαγωγικού-ηθικού χαρα-

κτῆρα παρά ιστορικού, είναι η επιθυμία του να απαλλάξει τους προγόνους του, τους συμπατριώτες του Βοιωτούς, από την κατηγορία του μηδισμού. Κατηγορεί λοιπόν τον Ηρόδοτο, τον οποίο μάλιστα αποκαλεί «φιλοβάρβαρον», ότι διέβαλε «ψευδώς και αδίκως» την πόλη των Θηβών, επειδή έτρεφε προσωπική οργή και έχθρα για τους κατοίκους της («ιδίαν τινά προς Θηβαίους έχων οργήν και δυσμένειαν»). Συν τοις άλλοις ο Πλούταρχος αγανακτεί με την αφηγηματική στάση του Ηρόδοτου, και τον κατηγορεί πως επιλέγει να χρησιμοποιεί οξείς χαρακτηρισμούς και όχι ευπρεπείς (αποκαλεί ας πούμε τον Νικία «θεόληπτο» και όχι «θεοσεβή»), και, επιπλέον πως όταν υπάρχουν δύο εκδοχές για το ίδιο ζήτημα, προτιμά να παραθέσει τη χειρότερη. Ποια είναι η «χείρων» όμως; Η μη εξιδανικευτική. Ο Ηρόδοτος, δηλαδή, κατηγορείται επειδή αποκαλύπτει για πρόσωπα και πράγματα στοιχεία που άλλοι ιστοριογράφοι, όπως ο ίδιος ο Πλούταρχος λέει, επέλεξαν να τα παραβλέψουν και να τα αποσιωπήσουν.

Πολύ νωρίς, λοιπόν, ο Πλούταρχος προσδιορίζει τι το γραπτόν και τι το αποσιωπητόν. Ξαν να περιγράφει προδρομικά τους όρους συγγραφής των «εθνικώς ορθών» ιστοριογραφημάτων, τα οποία δεν αποβλέπουν στη στοιχειωδώς αμερόληπτη αναζήτηση και καταγραφή της όντως δυσπρόσιτης αλήθειας αλλά στον αναδρομικό εξωραϊσμό γεγονότων και προσώπων. Ακόμα κι αν αυτό προϋποθέτει τη βίαιη αποκοπή ενοχλητικών «λεπτομερειών» και το επίμονο τέντωμα (τη μεγέθυνση δηλαδή) όσων στοιχείων βολεύουν το προαποφασισμένο «στόρυ».

Ο Προκρούστης δεν είχε δηλώσει ποτέ ιστοριογράφος. Το πνεύμα του ωστόσο, ή μάλλον η πρακτική του, φαίνεται ότι διέπει τη σύνταξη των επίσημων αφηγήσεων, οι οποίες δεν είναι τίποτε βαθύτερο από τους ρηχά στομφώδεις πανηγυρικούς των επετείων. Υπάρχει άραγε τίποτε πιο αναληθές και ανιστόρητο από το κοινόχρηστο δόγμα που επιμένει πως «οι Έλληνες ενωμένοι νικούν παντού και πάντοτε»; Μάλλον όχι. Οι Έλληνες δεν ήταν ενωμένοι ούτε στην αρχαιότητα, που δεν είναι

μία, μονοδιάστατη και αδιαίρετη, ούτε στην Επανάσταση του 1821, με τους δύο μεγάλους εμφυλίους της και τους πολλούς μικρούς, «τοπικούς».

Τον δικό της εμφύλιο –ή τους δικούς της μικροεμφυλίου– έχει και η ιστοριογραφία που αφορά τον Αγώνα. Πρωτοεκδηλώθηκε μάλιστα στο πεδίο των απομνημονευμάτων ή των ιστοριογραφικών δοκιμών που εκδόθηκαν από πρόσωπα τα οποία, πριν πιάσουν την πένα, κρατούσαν καριοφίλι ή γιαταγάνι και πολεμούσαν. Βεβαίως ο αυτοδικαιωτικός –και κατά συνέπεια μεροληπτικός– χαρακτήρας των ενθυμημάτων είναι σχεδόν αναπόφευκτος, προπαντός όταν ο απομνημονευματογράφος υπήρξε υψηλός αξιωματούχος και εκ των πρωταγωνιστών. Αναπόφευκτη, ως εκ τούτου, είναι και η εμφύλια έριδα ανάμεσα σε ιστορήσεις και αυτοϊστορήσεις. Μολαταύτα, έτσι όπως οι εν Ελλάδι μαθητές, η μια γενιά μετά την άλλη, βαφτίζονται στην κολυμβήθρα των «ενωμένων και ποτέ νικημένων Ελλήνων», το ξαφνιασμό τους δεν είναι μικρό κάθε φορά που, ως ενήλικοι αναγνώστες πλέον, πέφτουν πάνω σε σελίδες παρασιωπημένων ή εθνοπρεπώς λογοκριμένων αντιδικιών και συγκρούσεων.

Δύο μόνο δείγματα τέτοιου ξαφνιασματος, που συνήθως προκαλεί δυσφορία. Το 1858 ο Φωτάκος, ο Φώτιος Χρυσανθόπουλος δηλαδή, πρώτος υπασπιστής του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, εκδίδει τα *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως*. Αλλεπάλληλες είναι εκεί οι ενστάσεις και βολές, συχνά ειρωνικές, για όσα γράφει ο Σπυρίδων Τρικούπης στην *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, που είχε εκδοθεί στο Λονδίνο έναν χρόνο νωρίτερα. «Ημείς εδώ δεν κατηγορούμεν τους αδελφούς μας Μεσολογγίτας, αλλά παραπονούμεθα διὰ ποταπάς ύβρεις, με τας οποίας αφθόνως ο ιστορικός μας φορτώνει τους Πελοποννησίους», υποσημειώνει χαρακτηριστικά ο Φωτάκος. Σαν να μιλάει ένας νέος Πλούταρχος για έναν νέο Ηρόδοτο, δεδομένου ότι για πολλούς ο Τρικούπης είναι ο «πατέρας της ιστοριογραφίας του Αγώνα».

Δείγμα δεύτερο. Το 1837 ο λοχαγός Κάρπος Παπαδόπουλος, συμπολεμιστής του Ανδρούτσου, εκδίδει στην Αθήνα το βιβλίο *Ανασκευή των εις την «Ιστορίαν των Αθηνών» αναφερομένων περί του Στρατηγού Οδυσσέως Ανδρουτζου, του Ελληνικού Τακτικού και του Συνταγματάρχου Καρόλου Φαββιέρου*. Στις σελίδες του ελέγχει αυστηρότατα, ως ψευδολογήματα, όσα διατεινόταν για τον δολοφονημένο οπλαρχηγό ο Διονύσιος Σουρμελής, αγωνιστής και αυτός του 1821, στο έργο του *Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ ελευθερίας αγώνα, αρχομένη από της Επαναστάσεως μέχρι της αποκαταστάσεως των πραγμάτων*, που είχε εκδοθεί στην Αίγινα το 1834.

Απομνημονεύματα, και μάλιστα τέσσερα, διαθέτουμε και για το Μεσολόγγι, για τις πολιορκίες του και την Έξοδο των Ελεύθερων Πολιορκημένων στις 10 Απριλίου του 1826, για τον «χαλασμό», όπως επέμενε να λέει ο Κωστής Παλαμάς. Κατά τη χρονική σειρά της έκδοσής τους, φέρουν την υπογραφή του Λευκαδίτη Πέτρου Στεφανίτση, του Γιαννιώτη Αρτέμιου Μίχου, του Χειμαριώτη Σπυρομίλιου και του Μακεδόνα Νικόλαου Κασομούλη. Τα τρίτομα *Ενθυμήματα* του Κασομούλη, που τα χρωστάμε (όπως και του Σπυρομίλιου) στο φιλέρενο πάθος του Γιάννη Βλαχογιάννη, είναι τα εκτενέστερα όλων των απομνημονευμάτων αγωνιστών της Επανάστασης και, χάρη στην αναγνωρισμένη αντικειμενικότητά τους, ίσως τα ιστοριογραφικώς σημαντικότερα.

Στα κείμενα αυτά πρέπει να προσθέσουμε τα *Ελληνικά Χρονικά*, την εφημερίδα που εξέδιδε ο Ελβετός φιλέλληνας Ιωάννης-Ιάκωβος Μάγερ από την 1η Ιανουαρίου 1824 έως τις 20 Φεβρουαρίου του 1826, καθώς και την *Ιστορία του Μεσολογγίου* που εξέδωσε ο Νικόλαος Μακρής, καταγράφοντας τις αναμνήσεις και τις αφηγήσεις του πατέρα του, του καπετάνιου του Ζυγού Δημητρίου Μακρή.

Ούτε πολλές ούτε σοβαρές είναι οι αντιφάσεις ανάμεσα στα απομνημονεύματα των τεσσάρων συναγωνιστών του Μεσολογγίου. Από κοινού αποτελούν σπουδαίες πηγές για

τον ηρωισμό των πολιορκημένων, των ανδρών αλλά και των γυναικών και των παιδιών, για το αβάσταχτο μαρτύριο της πείνας, για την «εμπόλεμη δημοκρατία» της πόλης, αλλά και για την εγκατάλειψή της από την κυβέρνηση του Ναυπλίου, καθώς και για τις σοβαρές διενέξεις ανάμεσα στους Σουλιώτες και τους υπόλοιπους συμπολιορκημένους, κυρίως τους Ρουμελιώτες. Εν αντιθέσει με τις πηγές ωστόσο, τις αυθεντικές μαρτυρίες, η ιστοριογραφία, τουλάχιστον η επίσημη, δεν στάθηκε ιδιαίτερα ούτε στην τεράστια συμβολή των αμάχων, από το χτίσιμο των τειχών έως και τις τελευταίες μάχες, ούτε στις ενδομεσολογγίτικες διαφορές ούτε, κυρίως αυτό, στην καταστροφική αδιαφορία της κεντρικής διοίκησης για τα πάθη των πολιορκημένων. Για τον ίδιο τον αγώνα τους.

Συγκλονιστικός ο αγώνας αυτός, ιστορήθηκε ενόσω ακόμα διαρκούσε και εξελισσόταν ή είχε μόλις λήξει. Ιστορήθηκε μάλιστα με αρκετούς διαφορετικούς τρόπους. α) Με τον τρόπο της *επώνυμης ποίησης*, αν θυμηθούμε τις στροφές που αφιερώνει στην πρώτη πολιορκία ο Διονύσιος Σολωμός στον *Ύμνον εις την Ελευθερίαν*, που πρωτοεκδόθηκε άλλωστε στο Μεσολόγγι, το 1825, εκ της τυπογραφίας Δ. Μεσθενέως. Ας σημειώσω εδώ ότι η απήκηση των αγώνων του Μεσολογγίου στις τέχνες, πανευρωπαϊκά, υπήρξε τεράστια. Το προσμαρτυρεί το βιβλίο του Σπύρου Κανίνια *Ελευθερία: Οι πολιορκίες και η Έξοδος του Μεσολογγίου σε ευρωπαϊκά ποιητικά, πεζά και μουσικά έργα* (2002).

β) Με τον τρόπο του *χρονικού*: Ο Γάλλος ποιητής και δημοσιογράφος Αύγουστος Φαμπρ, φλογερός φιλέλληνας, εξέδωσε το 1827, στο Παρίσι, το βιβλίο του *Η ιστορία της πολιορκίας του Μεσολογγίου*, που το είχε γράψει μόλις τρεις μήνες μετά την Έξοδο. γ) Με τον τρόπο των *δημοτικών τραγουδιών*, ελληνικών αλλά και ορισμένων αλβανικών, γεγονός μάλλον πρωτοφανές και ανεπανάληπτο. δ) Με τον τρόπο της *ημιεπώνυμης ποίησης*, προσαρμοσμένης στην τεχνική των δημοτικών τραγουδιών: η *Ιστορία της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος*, που αποδίδε-

ται στον Στασινό Μικρούλη, εκδόθηκε στο Μεσολόγγι το 1824. Και ε), με τον τρόπο του *θεάτρου*. Το 1826, όταν η Επανάσταση έμοιαζε χαμένη, η Ευανθία Καϊρη, μικρότερη αδερφή του κορυφαίου διαφωτιστή Θεόφιλου Καϊρη, εξέδωσε ανωνύμως στο Ναύπλιο την «ηρωική τραγωδία» *Νικήρατος*, με θέμα της το πολιορκημένο Μεσολόγγι και την Έξοδο. Το έργο, μια άμεση, θερμή παρέμβαση στα γεγονότα, πρωτοπαρουσιάστηκε το 1827 στην Ερμούπολη, μπροστά σε πρόσφυγες.

Κι όμως. Παρά την έγκαιρη ανταπόκριση των τεχνών και παρά την πλούσια απομνημονευματογραφία και ιστοριογραφία για τους πολύχρονους και πολυαίμακτους αγώνες των ελεύθερων πολιορκημένων, ακούγεται απολύτως αληθινός τούτος ο λόγος του Αλέξη Πολίτη, στο επίμετρό του, με τον τίτλο «Η προσωπική εμπειρία ως Ιστορία», στο βιβλίο Νικόλαος Κασομούλης, *Με το σπαθί εις το χέρι και με το ντουφέκι στο πολιορκημένο Μεσολόγγι* (MIET, 2021), όπου ανθολογούνται τα εκτενέστατα αποσπάσματα των κασομούλειων *Ενθυμημάτων* που αφορούν την αιτωλική πόλη: «Έχουμε μεγαλώσει ακούγοντας για το Μεσολόγγι, ωστόσο για τους περισσότερους η λέξη βγάζει, άμα τη χτυπάς, τον κούφιο ήχο των ρητορικών λόγων».

Δεν ισχύει μόνο για το Μεσολόγγι αυτό. Ισχύει και για τις άλλες πόλεις ή περιοχές του Αγώνα, καθώς και για σχεδόν όλες τις πρωταγωνιστικές μορφές του. Οι επέτειοι περνούν η μια μετά την άλλη αλλά το χάσμα ανάμεσα στην επιστημονική ιστοριογραφία και τη λεγόμενη δημόσια ιστορία μειώνεται ελάχιστα. Δύο αιώνες μετά την Επανάσταση κι ακόμα φαίνεται πως έχουμε ανάγκη τους ιδρυτικούς εθνικούς μας μύθους και τις αγιογραφίες, όπως έδειξε και το μαζικό «προσκύνημα» του αντιιστορικά κινηματογραφημένου Ιωάννη Καποδίστρια.

Βιβλία όπως το ανά χείρας του Σπύρου Αλεξίου έρχονται να θυμίσουν πως η όντως ωφέλιμη εθνικά και κοινωνικά ιστοριογραφία απαιτεί εποπτεία των πηγών και ανεξίθρησκη χρήση τους, κριτική ετοιμότητα και διαυγή αφήγηση. Ο συγγραφέας, με κατατεθειμένες ήδη δύο συμβολές ουσιαστικού ελέγχου των

βαυκαλιστικών εθνικών μας μυθευμάτων, που αφορούν το ιδρυτικό 1821 και το κατά κάποιον τρόπο επανιδρυτικό 1922, προσεγγίζει τον αγώνα των πολιορκημένων του Μεσολογγίου με ακέραιο το οφειλόμενο σέβας, αναδεικνύοντας, εκτός των άλλων, τη σπουδαία δράση των αμάχων, ιδιαίτερα των γυναικών αλλά και τη σημασία της πρωτότυπης «συλλογικής αρχηγίας» των αγωνιστών.

Την προσέγγιση του Αλεξίου τη διέπει και η επίσης οφειλόμενη στη μνήμη των πολιορκημένων και των Εξοδιτών αυστηρότητα που απαιτεί η διερεύνηση της στάσης οπληρχηγών, προκρίτων και ηγετικών πολιτικών προσώπων, της ίδιας της κυβέρνησης εντέλει, που δεν αντιλαμβάνόταν τη σημασία της μοίρας του Μεσολογγίου για την όλη έκβαση της Επανάστασης. Τρομακτική η μοναξιά και η εγκατάλειψη που βίωσαν οι αγωνιστές της πόλης και των μικρών νησιών της λιμνοθάλασσας, θα μένει πάντα σαν μια σκοτεινή κουκκίδα πάνω στο λαμπρό στεφάνι της δόξας τους· σαν ένα σημείο υπόμνησης της κενότητας του δόγματος «Οι Έλληνες ενωμένοι» κτλ. Γι' αυτό το σημείο, εξαιρετικά κρίσιμο όσον αφορά την εθνική μας αυτογνωσία, έχει πολλά να πει ο συγγραφέας. Και τα λέει με γνώση, υπευθυνότητα και σαφήνεια.

Παντελής Μπουκάλας

Το Μεσολόγγι πριν την Επανάσταση

Το Μεσολόγγι, γνωστό παγκοσμίως για την ηρωική του αντίσταση κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 και για την Έξοδο του 1826, είναι μια πόλη με μακραίωνη ιστορική διαδρομή. Η γέννησή της είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με γεωγραφικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς παράγοντες που την καθιστούν ξεχωριστή. Η δημιουργία της υπήρξε αποτέλεσμα σταδιακής εξέλιξης, από ψαράδικος οικισμός σε ακμαίο αστικό κέντρο της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας.

Η πόλη είναι χτισμένη στον εύφορο κάμπο μεταξύ των ποταμών Αχελώου και Ευήνου, σε άμεση γειτνίαση με τη λιμνοθάλασσα που φέρει το ίδιο όνομα. Η λιμνοθάλασσα του Μεσολογγίου, ένας από τους σημαντικότερους υδροβιότοπους της Ελλάδας, πρόσφερε από την αρχαιότητα πλούσιους φυσικούς πόρους, κυρίως αλάτι και αλιεύματα. Η τοποθεσία αυτή αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την εγκατάσταση ανθρωπινων κοινοτήτων. Οι βάλτοι και τα αβαθή νερά πρόσφεραν φυσική προστασία από επιδρομές και έδωσαν τη δυνατότητα στους κατοίκους να αναπτύξουν μοναδικές τεχνικές αλιείας και διαχείρισης του θαλάσσιου πλούτου.

Αρχαίες πόλεις στην περιοχή

Το Μεσολόγγι, ως οργανωμένος οικισμός με τη σημερινή του μορφή και ονομασία, δεν υπήρχε στην αρχαιότητα. Η περιοχή των λιμνοθαλασσών Μεσολογγίου-Αιτωλικού φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε κυρίως για αλιεία, εμπορική δραστηριότητα και εποχική κατοίκηση. Δεν υπάρχουν αρχαιολογικά ευρήματα για κάποιο μεγάλο αστικό κέντρο ακριβώς στη θέση του σημερινού Μεσολογγίου. Ωστόσο, η ευρύτερη περιοχή ήταν κατοικημένη από την προϊστορική έως και την ύστερη αρχαιότητα και υπήρξαν σημαντικές αρχαίες πόλεις σε κοντινή απόσταση, με κυριότερες τη Χαλκίδα, την Πλευρώνα και την Καλυδώνα.

Στο 10ο βιβλίο του έργου του Πausανία, που αφορά τη Φωκίδα και τη Λοκρίδα, περιλαμβάνονται και αναφορές σε περιοχές της Αιτωλίας: «Ἐστὶν ἡ Πλευρῶν πρὸς δυσμῶν τῆς Αἰτωλίας· ἔκτισε δὲ αὐτὴν Πλεύρων ὁ Αἰτωλοῦ υἱός».¹

Τα ερείπια της Πλευρώνας (σήμερα Ασφακοβούνι) βρίσκονται 5 χιλιόμετρα βορειοδυτικά του Μεσολογγίου. Τόσο το όνομα της πόλης όσο και το εθνικό «Πλευρώνιος» εμφανίζονται σε μυκηναϊκές πήλινες πινακίδες της Γραμμικής Β΄ που βρέθηκαν στην Πύλο, γεγονός που αποδεικνύει ότι η πόλη υπήρχε ήδη στη Μυκηναϊκή εποχή. Η πόλη αναφέρεται στα έργα του Ομήρου, καθώς συμμετείχε στον Τρωικό πόλεμο και καταστράφηκε από τον βασιλιά της Μακεδονίας Δημήτριο Β΄, τον επονομαζόμενο «Αιτωλικό», στα μέσα του 3ου αιώνα π.Χ.

Η νέα πόλη, που χτίστηκε στα ερείπια της παλιάς το 235-234 π.Χ., ήταν μία από τις πιο σημαντικές της Αιτωλίας και είχε 30 πύργους και επτά πύλες. Τα ερείπια ενός αρχαίου θεάτρου ακόμη υπάρχουν σε πολύ καλή κατάσταση και δίνονται και σήμερα παραστάσεις εκεί, με την ιδιαιτερότητα τα παρασκήνια

1. *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, Μετάφραση - Σχόλια: Νικόλαος Δ. Παπακατζίς, Εκδοτική Αθηνών, 2004, τόμ. Δ΄, σ. 486.

να βρίσκονται επί ενός εκ των πύργων. Σε πολύ καλή κατάσταση είναι ακόμη σήμερα το τείχος. Η Νέα Πλευρώνα, αν και γνώρισε μεγάλη ακμή κατά την Ελληνιστική περίοδο, μετά τη ναυμαχία του Ακτίου το 31 π.Χ. παρήκμασε και οι κάτοικοί της μεταφέρθηκαν στη Νικόπολη από τους Ρωμαίους.²

Ανατολικά του Μεσολογγίου, στις εκβολές του ποταμού Ευήνου, κοντά στο σημερινό χωριό Ευηνοχώρι, βρισκόταν η αρχαία Καλυδώνα. Είχε εξαιρετικά στρατηγική θέση καθώς ήλεγχε την είσοδο στη Δυτική Στερεά Ελλάδα και την πρόσβαση από τη θάλασσα προς την ενδοχώρα. Σύμφωνα με τη μυθολογία, η Καλυδώνα ήταν η πατρίδα του βασιλιά Οινέα και του ήρωα Μελέαγρου. Ο Όμηρος επίσης την αναφέρει στην *Ιλιάδα* (Ραψωδία Θ, στ. 527). Η περιοχή της Καλυδώνας κατοικείται ήδη από την Υστεροελλαδική (Μυκηναϊκή) εποχή (περ. 1600-1100 π.Χ.). Έχουν βρεθεί τάφοι, αγγεία και ειδώλια που επιβεβαιώνουν τη μακρόχρονη κατοίκηση: «Εν Καλυδώνι τη Αιτωλία τα ιερά της Λαφρίας Αρτέμιδος».³

Η Καλυδώνα εξελίσσεται σε σημαντική πόλη-κράτος και θα αποτελέσει μέλος της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Κατά την Ελληνιστική εποχή (3ος-2ος αι. π.Χ.) κατασκευάστηκαν μεγάλα δημόσια έργα: θέατρο, αγορά, οχυρώσεις. Το θέατρο ήταν αρκετά μεγάλο και έχει την ιδιαιτερότητα της τετράγωνης σκηνής. Σταδιακά παρακμάζει λόγω της ρωμαϊκής επέκτασης και της αποστράγγισης της περιοχής.⁴ Καταστρέφεται ολοσχερώς και οι ελάχιστοι κάτοικοι που επιζούν μεταφέρονται από τους Ρωμαίους στη Νικόπολη.

2. Ολυμπία Βικάτου, <http://odysseus.culture.gr>, ανάκτηση 28/05/2024.

3. Πανσανίου *Ελλάδος Περιήγησις*, ό.π., τόμ. Δ', κεφ. 38, σ. 486.

4. Σταύρος Καραμπάτος, *Αρχαία Καλυδώνα*, Ιστορική και Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδας, Μεσολόγγι 1993.

Ύστερη αρχαιότητα και Βυζάντιο

Το διάστημα από τον 4ο μ.Χ. έως τον 14ο αιώνα μ.Χ. αντιστοιχεί στην ύστερη αρχαιότητα, τη βυζαντινή περίοδο και την έναρξη της λατινικής κυριαρχίας στη Δυτική Ελλάδα. Για την περιοχή του Μεσολογγίου, η ιστορική τεκμηρίωση γι' αυτή την περίοδο είναι λιγοστή και έμμεση, καθώς η ίδια η πόλη δεν υφίσταται ακόμα ως οικιστική και διοικητική μονάδα με το όνομα «Μεσολόγγι».

Από τον 4ο ως τον 6ο αιώνα μ.Χ. η περιοχή της νότιας Αιτωλίας παρακμάζει διοικητικά και οικονομικά, και τα μεγάλα αστικά κέντρα εγκαταλείπονται ή υποβαθμίζονται. Η μεγάλη αλλαγή αφορά το θρησκευτικό πεδίο, η χριστιανική Εκκλησία εδραιώνεται σταδιακά, με τη δημιουργία επισκοπών στην Αιτωλία (στη Ναύπακτο, στη Βόνιτσα, στο Θέρμο). Την περίοδο αυτή μια περιοχή του σημερινού Μεσολογγίου φαίνεται να ήταν έλος ή ακατοίκητη ζώνη – γνωστή ως «η χώρα μεταξύ Πλευρώνος και Αχελώου».⁵

Στους αιώνες που θα ακολουθήσουν (7ος-9ος αι. μ.Χ.) οι σλαβικές επιδρομές και η πειρατεία καθιστούν την περιοχή επίσφαλη. Η παρακμή του εμπορίου και των θαλάσσιων διαδρομών επηρεάζει αρνητικά τον κάμπο και τις λεκάνες των ποταμών Ευήνου και Αχελώου. Η περιοχή παραμένει αραιοκατοικημένη· πιθανότατα, αλιευτικές ή αγροτικές κοινότητες κατοικούν σε προσωρινές εγκαταστάσεις. Όπως σημειώνει ο Σταύρος Καραμπάτος: «Ο Μεσαίωνας της Αιτωλίας χαρακτηρίζεται από την αποδιάρθρωση της αρχαίας οργάνωσης και τη μερική απομόνωση κοινοτήτων σε βραχύδεις ή ελώδεις περιοχές».⁶

Η αποκατάσταση της βυζαντινής διοίκησης θα συντελεστεί τον 10ο έως και τον 12ο αιώνα. Η Ναύπακτος καθίσταται μητρό-

5. Σταύρος Καραμπάτος, *Το Μεσολόγγι από τους αρχαίους χρόνους μέχρι την ίδρυσή του*, Ιστορική και Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδας, Μεσολόγγι 1993, σ. 27.

6. Στο ίδιο, σ. 39.

πολη και κέντρο της περιοχής και οι παράκτιες περιοχές της Αιτωλίας, μεταξύ Ναυπάκτου και Αστακού, ανακάμπτουν. Εμφανίζονται μικροί οικισμοί αλιέων στις παρυφές της λιμνοθάλασσας. Στην απογραφή των Επισκοπών (*Notitiae Episcopatuum*) δεν αναφέρεται φυσικά το Μεσολόγγι, αλλά εμφανίζονται γειτονικές πόλεις όπως η Ναύπακτος και η Βόνιτσα.

Η Δ' Σταυροφορία (1204) αποτελεί ιστορική καμπή για όλη την ανατολική Μεσόγειο. Στην πραγματικότητα είναι το γεγονός που θα οδηγήσει στο τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η επίσημη ιστορία του ελληνικού κράτους υποβαθμίζει αυτή την εξέλιξη εξυπηρετώντας σύγχρονες πολιτικές σκοπιμότητες στο πλαίσιο του δόγματος «Ανήκομεν εις την Δύσιν». Για την περιοχή της Αιτωλίας θα σημάνει μεγάλες αλλαγές. Την περίοδο 1204-1294 ο κάμπος ελέγχεται από τοπικούς άρχοντες που υπάγονται στον Νικηφόρο Κομνηνό Δούκα. Από τον 14ο αιώνα Καταλανοί και Αλβανοί μισθοφόροι ελέγχουν τμήματα της Αιτωλοακαρνανίας ενώ εμφανίζονται δυναμικά οι Ενετοί που ιδρύουν εμπορικά φυλάκια στις ακτές με σημαντικότερα τον Αστακό και τη Βόνιτσα.

Το όνομα «Μεσολόγγι»

Η πιο διαδεδομένη θεωρία για το τοπωνύμιο «Μεσολόγγι» είναι πως προέρχεται από το ιταλικό *mezzo + langhi* ή *laghi* («μέσα στις λίμνες/λιμνοθάλασσες»). Μια άλλη εκδοχή είναι «στο μέσο λογγών», όπου λογγές είναι καλλιεργήσιμα επίπεδα τμήματα εδάφους που δημιουργούνται δίπλα στους ποταμούς.

«Η πιθανή ετυμολογική προέλευση του ονόματος από λατινικά ή ιταλικά στοιχεία ενισχύει την υπόθεση πως η περιοχή χρησιμοποιούνταν από Βενετούς ή άλλους Δυτικούς ως εμπορικός ή αλιευτικός σταθμός».⁷ Ο Τηλέμαχος Κωστάκης

7. Στο ίδιο, σ. 43-44.

υποστηρίζει πως το Μεσολόγγι στα νεότερα χρόνια πρωτοκατοικήθηκε από Δαλματούς κουρσάρους. Προτείνει μάλιστα και το δαλματικό «messo laghi», ήτοι λιμνοχώρι, για την ετυμολογία του ονόματός του.⁸

Εντοπίζουμε την πρώιμη εμφάνιση του ονόματος «Μεσολόγγι» σε ευρωπαϊκές πηγές του 13ου και του 14ου αιώνα, κυρίως σε χάρτες ναυσιπλοΐας (portolani) και γραφικές αποδόσεις του χώρου. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον portolano του 1318 της Βενετίας, ή της Γένοβας κατά μία εκδοχή, όπου στην περιοχή του Αχελώου εμφανίζεται το όνομα «Missolonghi». Αντίστοιχα, στον Catalan Atlas του Abraham Cresques (1375) αλλά και σε άλλους ναυτικούς χάρτες της Δύσης (κυρίως της Ιταλίας και της Ισπανίας) συναντάμε παραλλαγές του τοπωνυμίου, όπως «Mesulongo», «Mesolongo» ή «Mésolongue».

Αυτές οι αναφορές δεν τεκμηριώνουν την ύπαρξη μιας κανονικής πόλης ή οργανωμένης κοινότητας με το όνομα Μεσολόγγι. Αντιθέτως, μάλλον αποδίδουν ένα θαλάσσιο ή γεωγραφικό σημείο αναφοράς, π.χ., διβάρι, στόμιο λιμνοθάλασσας, παραποτάμια είσοδος. Ορισμένα χειρόγραφα αναφέρουν λιμένες ή υδάτινα περάσματα με παρόμοια ονόματα. Πιθανόν να αναφέρονται στην περιοχή μεταξύ Αχελώου και Πλευρώνας.

Εμφάνιση οργανωμένου οικισμού

Η πρώτη σαφής ιστορική μαρτυρία για το Μεσολόγγι ως οικισμό προέρχεται από μοναστικά έγγραφα του 15ου αιώνα, όπου αναφέρονται διβάρια (παραθαλάσσια ιχθυοτροφεία), ιδιοκτησίες μονών αλλά και οικιστική παρουσία ψαράδων και καλόγερων. Συγκεκριμένα, γύρω στο 1490, το Μεσολόγγι αναφέρεται ως τόπος μοναστικής αλιείας υπό την εποπτεία της μονής του Αϊ-Σώστη

8. Διονύσιος Μπερελής, *Οι δήμαρχοι του Μεσολογγίου, Αιτωλοακαρνανικός Τύπος*, στον ιστότοπο pentalofo.gr/istorika/biblia/OI_ΔΗΜΑΡΧΟΙ_ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ.pdf, ανάκτηση 31/12/2020.

(Αγίου Σώζοντα), που βρισκόταν στην περιοχή ανάμεσα στο σημερινό Μεσολόγγι και στο Αιτωλικό. Όπως αναφέρεται: «Η ίδρυση και σταθεροποίηση μονών στον υδροβιότοπο του Αιτωλικού-Μεσολογγίου προκάλεσε την εγκατάσταση μικρού πληθυσμού για λόγους αλιείας, γεωργίας και φροντίδας των κτημάτων».⁹

Η μονή αυτή, η παλαιότερη στην περιοχή, έπαιξε σημαντικό ρόλο στη δημιουργία του Μεσολογγίου. Λειτουργήσε τουλάχιστον από τον 14ο αιώνα και αναφέρεται ξανά τον 15ο. Ήταν σταυροπηγιακή, δηλαδή υπαγόταν απευθείας στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, και κατείχε διβάρια στην περιοχή των αλυκών, καλλιεργήσιμες εκτάσεις, καθώς και δικαιώματα αλιείας, φορολογίας και ενοικίασης. Σύμφωνα με έγγραφα της εποχής, η μονή είχε οικονομικές σχέσεις με ψαράδες από την Πάτρα, το Αιτωλικό και την Άρτα. «Η ύπαρξη δικαιωμάτων αλιείας και τα κτήματα της μονής Αϊ-Σώστη στον όρμο του Μεσολογγίου μαρτυρούν προϋπάρχουσα ανθρώπινη εγκατάσταση, έστω και οπιораδική».¹⁰

Παράλληλα, η Γαλντοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας, που από τον 14ο αιώνα είχε εμπορικές βλέψεις στον Αμβρακικό και στην Αιτωλία, είχε οικονομικά συμφέροντα στα διβάρια του Μεσολογγίου. Τα διβάρια της λιμνοθάλασσας ήταν εξαιρετικά παραγωγικά και ήταν επόμενο να αποτελέσουν επενδυτικό στόχο. Οι Βενετοί έμποροι ενοικίαζαν αλιευτικά δικαιώματα από το Πατριαρχείο ή τις μονές. Πολλές φορές σε βενετικά έγγραφα του 15ου αιώνα, το Μεσολόγγι αναφέρεται ως σταθμός εμπορίου ή ενοικίασης αλυκών και διβαριών. Στα Αρχεία του 1498 της Βενετικής Γερουσίας αναφέρεται: «Το "Messo Longhi" ενοικιάζεται ανά τετραετία από μοναχούς και εμπόρους μέσω Πατριαρχικής άδειας· επωφελείται του φόρου αλατιού και των ιχθυηρών προϊόντων».¹¹

Η πρώτη κοινότητα του Μεσολογγίου αποτελούνταν κυρίως

9. Γιώργος Νικολόπουλος, *Αιτωλία και Ακαρνανία κατά τη βυζαντινή εποχή*, Παρουσία, 1989, σ. 82-83.

10. Στο ίδιο, σ. 91.

11. Καραμπάτος, *Το Μεσολόγγι από τους αρχαίους χρόνους...*, ό.π., σ. 41.

από ψαράδες που εργάζονταν στα διβάρια, μοναχούς που διαχειρίζονταν τις μονές, καλλιεργητές γης και εργαζομένους των μοναστικών κτημάτων. Η γεωμορφολογία της περιοχής (λιμνοθάλασσες, αλυκές, προσβάσιμη από ποταμούς) ευνοούσε την αυτονομία και την οικιστική σταθερότητα, παρά τις απειλές από Αλβανούς ληστές και Οθωμανούς επιδρομείς. «Η κοινωνική σύνθεση της πρώιμης μεσολογγίτικης κοινότητας είναι μικτή και ρευστή, με μοναχούς, ψαράδες και εποχικούς γεωργούς να συνυπάρχουν υπό καθεστώς ημι-αυτονομίας»,¹² αναφέρει ο Κ. Παπαγεωργίου.

Μέχρι τα τέλη του 15ου αιώνα, εμφανίζονται και επίσημοι χάρτες που πλέον αναφέρουν τον οικισμό. Ο ενετικός Ναυτικός Χάρτης του 1473 εμφανίζει οικισμό και όρμο με το όνομα «Mesolongio» ενώ σε χάρτη της Μονής Σινά του 1499 καταγράφονται μοναστηριακές ιδιοκτησίες στον μεσολογγίτικο κόλπο που εμφανίζεται με το όνομα «Messo Longhi». Την ιστορική αυτή περίοδο έχουμε πλήθος μονών στον πέτρινο όγκο της Βαράσοβας. Ακόμη και σήμερα υπάρχουν στους βράχους αγιογραφίες και ερείπια ναϊσκων.

Το όνομα «Μεσολόγγι» πρωτοαναφέρθηκε από τον Βενετό Πάολο Παρούτα, ο οποίος περιέγραψε τη ναυμαχία του «Λεπάντο» (1571). Είναι η ονομασία που πολλοί Δυτικοί ιστορικοί χρησιμοποίησαν για την περίφημη ναυμαχία της Ναυπάκτου.¹³ Κατά τον 16ο αιώνα, η οθωμανική διοίκηση καταγράφει το Μεσολόγγι ως οργανωμένο ψαροχώρι με σημαντικά έσοδα από τις αλυκές και τη λιμνοθάλασσα. Τα κατάστιχα του 1521 και του 1571 μαρτυρούν την ύπαρξη μόνιμου πληθυσμού που συμμετέχει ενεργά στην παραγωγή αλατιού και αλιευτικών προϊόντων. Η περιοχή εντάσσεται στον ναχιγιέ (περιφερειακό ή τοπικό τύπο διοικητικής διαίρεσης) του Κραβάρου και απολαμβάνει καθεστώς σχετικής αυτονομίας, κυρίως λόγω της

12. Κ. Παπαγεωργίου, *Τα λιμάνια της Δυτικής Ελλάδας στο Μεσαίωνα*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού (ΕΜΝΕ), 2001, σ. 112.

13. Geoffrey Regan, *Μάχες που άλλαξαν την ιστορία*, Κασταλία, 2007, σ. 5.

γεωγραφικής της ιδιομορφίας, δηλαδή της δυσκολίας προσπέλασης και της γεωγραφικής απομόνωσης.

Η ιδιόμορφη δομή της λιμνοθάλασσας, με τις ιχθυοτροφικές εγκαταστάσεις (διβάρια), τις νησίδες και τα ρηχά νερά, ευνόησε την ανάπτυξη μιας οικονομίας που στηριζόταν στην αλιεία, στο αλάτι και σε περιορισμένες καλλιέργειες. Η παραγωγή και το εμπόριο αλατιού αποτέλεσαν στρατηγικής σημασίας δραστηριότητα και για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, γεγονός που προσέδωσε στην πόλη σχετική αυτονομία και προνόμια. Από τον συνοικισμό των ψαράδων, που διέμεναν εκεί, σχηματίστηκε ένα μικρό ναυτικό κέντρο, το οποίο μέσα σε λίγες δεκαετίες εξελίχθηκε σε σημαντικό εμπορικό λιμάνι.

Η πρώτη καταστροφή

Κατά τον 17ο αιώνα, το Μεσολόγγι καθίσταται σημείο συγκέντρωσης Μικρασιατών, Ηπειρωτών και Επτανήσιων προσφύγων ή εμπόρων που φέρνουν νέα οικονομικά ήθη και ενισχύουν πληθυσμιακά τον οικισμό. Την ίδια περίοδο, εντείνεται η εκμετάλλευση του μικρού λιμανιού από βενετσιάνικα και ελληνικά πλοία. Το Μεσολόγγι γίνεται εμπορικός ενδιαμέσος σταθμός για τη μεταφορά δημητριακών, ψαριών και ελαιόλαδου προς τη Ζάκυνθο, την Κεφαλονιά και την Κέρκυρα. Ο Γ. Καψάλης τεκμηριώνει την ύπαρξη τοπικού στόλου ήδη από το 1690, με πλοία που εξυπηρετούν όχι μόνο τις αλιευτικές ανάγκες αλλά και εμπορικές συναλλαγές με τα Ιόνια Νησιά.¹⁴

Το 1684 το Μεσολόγγι είναι ένας εκτεταμένος οικισμός «300 κεραμοσκεπών οικημάτων».¹⁵ Η αναφορά σε 300 κεραμοσκεπείς κατοικίες στο Μεσολόγγι τεκμηριώνεται κυρίως μέσα από

14. Δημήτρης Καψάλης, *Η Δυτική Ελλάδα στην Τουρκοκρατία*, Ζαχαρόπουλος, 1995, σ. 148-150.

15. Ιωάννης Περτεσής, *Το Μεσολόγγι από της ιδρύσεώς του μέχρι της Επανάστασεως*, 1931, σ. 45-47.

ενετικά στρατιωτικά και διοικητικά έγγραφα της εποχής, όταν οι Ενετοί υπό τον Φραντσέσκο Μοροζίνι κατέλαβαν για πρώτη φορά το Μεσολόγγι από τους Οθωμανούς κατά τη διάρκεια του Β' Βενετοτουρκικού πολέμου (1684-1689).

Την περίοδο αυτήν το Μεσολόγγι θα αντιμετωπίσει την πρώτη αληθινή καταστροφή: Ο Λιμπεράκης Γερακάρης, Μανιάτης οπλαρχηγός που είχε κατά καιρούς συνεργαστεί με τους Βενετούς και στη συνέχεια με τους Οθωμανούς, διέθετε ημιεπίσημη πειρατική δύναμη και πολιτικοστρατιωτική εξουσία στην περιοχή της Μάνης και της Δυτικής Στερεάς. Το 1689, υπό οθωμανική υπηρεσία, εισέβαλε εκδικητικά στο Μεσολόγγι, το οποίο είχε υποστηρίξει προηγουμένως την ενετική κυριαρχία και στρατιωτική παρουσία.¹⁶

Κατά την επιδρομή του η πόλη πυρπολήθηκε. Αρκετοί κάτοικοι αιχμαλωτίστηκαν και μεταφέρθηκαν ως δούλοι ή όμηροι ενώ οικονομικά και άλλα αρχεία της πόλης καταστράφηκαν. Πολλές πηγές αναφέρουν ότι η επιδρομή του είχε σαφές εκδικητικό κίνητρο και κατευθύνθηκε από την πολιτική επιλογή των Οθωμανών να πλήξουν εστίες ενετικής επιρροής στην Αιτωλία.

Ο Λιμπεράκης Γερακάρης επέδειξε ωμότητα, από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη χαρακτηρίζεται «ως λυσσώδης αντίπαλος των Ελλήνων πολιτών, εκούρσευσε και κατέστρεψε πόλεις που είχαν σχέσεις με τους Βενετούς».¹⁷ Σίγουρα η πραγματική εικόνα του Γερακάρη δεν έχει καμία σχέση με την εξιδανικευμένη μορφή του «γοπτευτικού Μανιάτη κουρσάρου» των ιστορικών μυθιστορημάτων και πολύ περισσότερο των τηλεοπτικών σίριαλ. Ο Νικόλαος Σβορώνος τον χαρακτηρίζει «διφορούμενη μορφή» που έδρασε ως πράκτορας πότε των Ενετών και πότε των Οθωμανών.¹⁸

16. Σπυρίδων Ζερπέλιος, *Βυζαντιναί Μελέται*, Φιλαδελφεύς, 1857, σ. 309-312.

17. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, 24 Γράμματα, 2020, σ. 21-22.

18. Νικόλαος Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Θεμέλιο, 2004, σ. 158-159.

Η περίοδος της άνθησης

Κατά τον 18ο αιώνα η πόλη ακμάζει. Η ακμή της οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στην κατάληψη της Ναυπάκτου από τους Οθωμανούς (1701). Οι εμπορικές δραστηριότητες του λιμανιού της περνούν στο Μεσολόγγι. Το Μεσολόγγι ανήκει στο σαντζάκι του Κάρλελι που υπάγεται στον πασά του Εγρίπου (Χαλκίδας). Παρατηρείται εντεινόμενη αυτοδιοικητική οργάνωση με λειτουργία κοινοτικού σχολείου, δραστηριότητα φιλεκπαιδευτικών κύκλων και επιβολή εσωτερικών κανονισμών για τις αγορές, την εκμετάλλευση των αλυκών και τη φορολογία.

Οι προεστοί του Μεσολογγίου συνεργάζονται με τις τοπικές οθωμανικές αρχές, αλλά διατηρούν και ισχυρούς δεσμούς με τις κοινότητες της Ηπείρου και των Ιόνιων Νησιών. Σύμφωνα με τον Νικόλαο Σβορώνο, η τοπική ελίτ του Μεσολογγίου είχε τη δυνατότητα να διαχειρίζεται τα κοινοτικά οικονομικά και να επιβάλλει φόρους στους χρήστες των αλυκών και των διβαριών.¹⁹ Η κοινωνική δομή του Μεσολογγίου στηριζόταν σε ένα μίγμα παραδοσιακών και νεωτερικών στοιχείων. Οι ισχυρές οικογένειες των караβοκύρηδων και των εμπόρων ασκούσαν επιρροή στην τοπική κοινωνία, ενώ οι ψαράδες και οι αγρότες αποτελούσαν τον κύριο κορμό του πληθυσμού. Οι σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών τάξεων ρυθμιζόνταν από άγραφους κώδικες τιμής και ηθικής που είχαν στον πυρήνα τους την αναπαραγωγή των διακρίσεων αλλά και μια μορφή συλλογικής τοπικής αυτοδιοίκησης στην οποία κυριαρχούσαν οι προεστοί, εκμεταλλεζόμενοι την οικονομική εξάρτηση των χαμηλότερων στρωμάτων.

Ο Παπαρρηγόπουλος σημειώνει ότι η ναυτική και εμπορική ισχύς του Μεσολογγίου προ του 1821 είχε υπόβαθρο την άνθηση του 18ου αιώνα, όταν οι κάτοικοι είχαν ήδη αναπτύξει

19. Νικόλαος Σβορώνος, *Οικονομία και Κοινωνία στην Τουρκοκρατία*, ΕΜΝΕ, 1985, σ. 197.

δεσμούς με τη Διασπορά.²⁰ Αρκετοί Μεσολογγίτες εγκαθίστανται σε πόλεις της Ιταλίας, της Αυστρίας και της Ρουμανίας, δημιουργώντας εμπορικές παροικίες και διατηρώντας στενούς δεσμούς με την πατρίδα τους. Το 1726 ιδρύθηκε στο Μεσολόγγι το υποπροξενείο της Βενετίας με πρώτο πρόξενο τον Νάξιο Σπυρίδωνα Μπαρότσι.²¹

Ο πληθυσμός της πόλης κατά τον 18ο αιώνα ανερχόταν σε περίπου 12.000 κατοίκους, που ζούσαν σε σπίτια χτισμένα κυρίως με πέτρα και ξύλο. Η πόλη διέθετε αρδευτικά δίκτυα, δεξαμενές για πόσιμο νερό και υπόγειες αποθήκες τροφίμων, χαρακτηριστικά που υποδηλώνουν πολεοδομική πρόνοια και τεχνική γνώση.

Η άθηση της πόλης αποτυπώνεται και στην ακμή της παιδείας. Το 1760 ξεκινά επίσημα τη λειτουργία της η «Παλαμαϊκή» Σχολή (ή και Παλαμαία Σχολή όπως αναφέρεται σε ορισμένες πηγές), με διευθυντή τον Παναγιώτη Παλαμά που καταγόταν από επιφανή οικογένεια του Μεσολογγίου με ισχυρές κοινωνικές και οικονομικές βάσεις. Ήταν λόγιος, κάτοχος κλασικής παιδείας και ανήκε στους προκρίτους του Μεσολογγίου που διατηρούσαν σχέσεις τόσο με τους Οθωμανούς όσο και με φιλοευρωπαϊκούς κύκλους. Η σχολή προσέλκυσε σπουδαστές απ' όλη την Ελλάδα, έφτασε να έχει 300 ενεργούς και διατηρήθηκε και μετεπαναστατικά.

Ο Παλαμάς παρέμεινε διευθυντής της σχολής, από την ίδρυσή της μέχρι τον θάνατό του το 1802, με μια διακοπή της λειτουργίας της κατά τη διάρκεια των Ορλωφικών. Μετά τα Ορλωφικά κατέφυγε στη Ζάκυνθο, από όπου επέστρεψε μετά την υπογραφή της συνθήκης Κιουτσούκ-Καϊναρτζή το 1774, μεταφέροντας τη σχολή σε νέο χώρο. Η σχολή αναφερόταν ως «κοινοσυντήρητος», ως «κοινοσυντήρητο ίδρυμα». Τον διαδέχτηκε στη διεύθυνση της σχολής ο γιος του Γρηγόριος Παλαμάς, οπότε μετονομάστηκε σε «Μεσολογγίτις Ακαδημία».

20. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εστία, 1980, τόμ. Ε', σ. 233.

21. *Νέα Δομή*, Τεγόπουλος - Μανιατάς, 1996, τόμ. 22, σ. 48-52.

Η σχολή συνέχισε να λειτουργεί ακόμη και κατά τα πρώτα χρόνια της ελληνικής Επανάστασης, μέχρι το 1826, όταν έπεσε το Μεσολόγγι στους Τούρκους. Λειτουργήσε ξανά το 1829 όταν την επανίδρυσε ο Ιωάννης Καποδίστριας.

Το 1762 ιδρύεται στο Μεσολόγγι από το Πατριαρχείο το «Ελληνικό Σχολείο» ή «Σχολή Ελληνικών Μαθημάτων». Παρείχε στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση σε κλασικά μαθήματα, όπως Ελληνική Γραμματεία, Μαθηματικά, Θρησκευτικά και Φιλοσοφία. Η σχολή, όπου δίδασκαν προοδευτικοί δάσκαλοι επηρεασμένοι από τις ιδέες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (όπως ο Ιωάννης Τυπάλδος), υπήρξε κέντρο διαμόρφωσης εθνικής και επαναστατικής συνείδησης. Πολλοί απόφοιτοί της έγιναν μέλη της Φιλικής Εταιρείας ή αγωνιστές του 1821. Ο Λίνος Πολίτης αναφέρει πως το Μεσολόγγι ήταν από τα λίγα ηπειρωτικά κέντρα με οργανωμένη σχολή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπου διδάσκονταν ελληνικά μαθήματα.²²

Το Μεσολόγγι στα Ορλωφικά

Τα «Ορλωφικά» ήταν η ένοπλη εξέγερση που ξέσπασε στην Πελοπόννησο και σε άλλα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1770, με την υποκίνηση των Ρώσων αξιωματικών αδελφών Αλέξη και Γρηγόρη Ορλώφ, κατά τη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού πολέμου (1768-1774). Οι Ρώσοι ενίσχυσαν και ενθάρρυναν τους Έλληνες να ξεσηκωθούν, υποσχόμενοι βοήθεια για την ανεξαρτησία τους. Ο στόχος των Ρώσων ήταν προφανής: το άνοιγμα ενός νέου μετώπου στο «μαλακό υπογάστρο» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, η βοήθεια υπήρξε ελλιπής και η εξέγερση κατεστάλη βίαια από τους Οθωμανούς, με σκληρές συνέπειες για τον ελληνικό πληθυσμό.

Παρότι η εξέγερση των Ορλωφικών είχε κυρίως επίκεντρο

22. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, 1978, σ. 92.

την Πελοπόννησο, επηρέασε και άλλες περιοχές, περιλαμβανομένης της Αιτωλοακαρνανίας. Οι Μεσολογγίτες, όπως και άλλοι Έλληνες της περιοχής, παρακολουθούσαν τις εξελίξεις με ανάμικτα συναισθήματα. Ενώ υπήρχε έντονο φιλωρωσικό και αντιτουρκικό φρόνημα, η τοπική κοινωνία, ιδιαίτερα οι προύχοντες, ήταν επιφυλακτική. Η εμπειρία των μαζικών σφαγών και καταστροφών στην Πελοπόννησο, ιδιαίτερα στα Καλάβρυτα και στην Τριπολιτσά, έκανε τους κατοίκους του Μεσολογγίου διστακτικούς ως προς την ένταξή τους στον ξεσηκωμό χωρίς ουσιαστική στρατιωτική υποστήριξη. Οι Οθωμανοί διέθεταν ισχυρές δυνάμεις στη Ναύπακτο και στην Πρέβεζα, που μπορούσαν εύκολα να κινηθούν εναντίον όποιου επαναστατούσε.²³

Υπήρχαν πληροφορίες για μεμονωμένες πράξεις υποστήριξης της εξέγερσης, κυρίως μέσω επικοινωνίας με τους Μανιάτες και τους Σουλιώτες, αλλά δεν προέκυψε μεγάλη κινητοποίηση. Τελικά, μετά την έκρηξη της Επανάστασης, συγκροτήθηκε στο Μεσολόγγι προσωρινή επαναστατική κυβέρνηση υπό την αρχηγία του Παναγιώτη Παλαμά και μέλη τους Ανδρέα Καλογεράκη και Αναστάσιο Γουλιμή.²⁴ Ο Παλαμάς από το 1765 μυήθηκε από τον Γεώργιο Παπαζώλη στην προετοιμασία της ορλωφικής εξέγερσης.

Η τριανδρική κυβέρνηση οργάνωσε την ειρηνική αποχώρηση των Τούρκων από την πόλη. Όταν αυτή ολοκληρώθηκε, έδωσαν εντολή για περίφραξη της πόλης με αμυντική τάφρο και στη συνέχεια ζήτησαν από τον Θεόδωρο Ορλώφ τουλάχιστον ένα ρωσικό πλοίο για την περιφρούρηση του Κορινθιακού κόλπου, αναλαμβάνοντας μάλιστα οι ίδιοι να το εξοπλίσουν με δική τους δαπάνη.²⁵

23. Επαμεινώνδας Καραγιαννάκης, *Η επανάσταση των Ορλώφ και οι συνέπειές της στη Στερεά Ελλάδα*. Πρακτικά Συνεδρίου Ιστορίας, 1995, σ. 210-220.

24. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Ε', Βάνιας, 1980, σ. 190-193.

25. Κωνσταντίνος Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα – Ιστορία των Ελλήνων από την Άλωση ως το '21*, Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνη, 1995, τόμ. 4, σ. 11.

Η επαναστατική διοίκηση στο Μεσολόγγι επιδίωξε την εσωτερική οργάνωση της πόλης και της περιοχής, σε αναμονή της ρωσικής βοήθειας, την πολιτική και στρατιωτική διαχείριση της ενδεχόμενης επανάστασης και την επικοινωνία με άλλες επαναστατικές εστίες, όπως την Ήπειρο και την Πελοπόννησο. Η παρουσία της είχε σύντομη διάρκεια καθώς τον Απρίλιο του ίδιου έτους ο στόλος του Μεσολογγίου καταστράφηκε και η πόλη πυρπολήθηκε.²⁶ Η αποτυχία της ρωσικής εκστρατείας και η σκληρή οθωμανική καταστολή οδήγησαν γρήγορα σε υποχώρηση των όποιων επαναστατικών προετοιμασιών στο Μεσολόγγι, και οι Μεσολογγίτες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους και να καταφύγουν στα Επτάνησα.²⁷

Μετά την καταστολή της εξέγερσης, οι Οθωμανοί ενίσχυσαν την παρουσία τους στη Στερεά Ελλάδα και ιδιαίτερα σε κομβικές περιοχές όπως στο Μεσολόγγι. Φοβούμενοι νέες απόπειρες επανάστασης μέσω της θάλασσας (καθώς οι Ρώσοι είχαν αποβιβαστεί στο Αιγαίο), έλαβαν μέτρα για να ελέγχουν καλύτερα τα ναυτικά περάσματα και τους λιμένες της Δυτικής Ελλάδας. Το Μεσολόγγι, με την προσβασιμότητά του στη λιμνοθάλασσα και στο Ιόνιο, τέθηκε υπό ιδιαίτερη επιτήρηση.

Η σκληρή εμπειρία των Ορλωφικών απέδειξε ότι η επιτυχία ενός ξεσηκωμού δεν μπορούσε να βασίζεται αποκλειστικά σε εξωτερικές υποσχέσεις. Τα επόμενα χρόνια, στο Μεσολόγγι διαμορφώθηκε μια νέα γενιά αρματολών, εμπόρων και μορφωμένων ανθρώπων. Η διάδοση φιλελεύθερων ιδεών, η λειτουργία σχολείων, η ενίσχυση της ναυτιλίας και οι δεσμοί με άλλες περιοχές (π.χ., την Ήπειρο και τα Ιόνια Νησιά) προετοίμασαν την πόλη για τον ρόλο που θα διαδραμάτιζε αργότερα στην Επανάσταση του 1821.

26. Γεώργιος Σπυρόπουλος, *Τα Ορλωφικά και η Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1971, σ. 155-157.

27. Νικόλαος Χρυσόγελος, *Το Μεσολόγγι μέσα από την Ιστορία του*, Δήμος Ιεράς Πόλεως Μεσολογγίου, 2004, σ. 102-105.

Το Μεσολόγγι παραμονές της Επανάστασης

Μετά τη συνθήκη του Κάμπο Φόρμιο (Campo Formio, Οκτώβριος 1797), η Βενετική Δημοκρατία καταλύεται από τον Ναπολέοντα, και τα Επτάνησα μαζί με τις βενετικές κτήσεις στην Αδριατική και στην ηπειρωτική Ελλάδα περνούν προσωρινά στη γαλλική κυριαρχία, ενώ αρκετές περιοχές επιστρέφουν στην οθωμανική σφαίρα επιρροής. Το Μεσολόγγι, που διατηρούσε βενετικά προνόμια και εμπορικές σχέσεις, χάνει αυτή την προστασία.²⁸

Η περιοχή της Αδριατικής, καθώς και το Ιόνιο γίνονται πεδίο σφοδρού ανταγωνισμού Αγγλίας - Γαλλίας. Οι Γάλλοι επιχειρούν να διατηρήσουν τα Επτάνησα ως εφαλτήριο για ηπειρωτικές επεμβάσεις, ενώ οι Άγγλοι, με ναυτικό αποκλεισμό, ενισχύουν αντικαθεστωτικούς και φιλοτουρκικούς πόλους. Το Μεσολόγγι, αν και υπό οθωμανική κυριαρχία, επηρεάζεται από τις μεταβαλλόμενες σφαίρες επιρροής.²⁹

Την ίδια περίοδο, στην ευρύτερη περιοχή, καταλυτική είναι η παρουσία του Αλή Πασά των Ιωαννίνων. Παίρνει υπό την κυριαρχία του το καντζάκι του Κάρλελι το 1804, επομένως και το Μεσολόγγι, έναν από τους έξι καζάδες της περιοχής. Επιβάλλει βαριά φορολογία, ασκεί εκβιασμούς και προβάλλει διεκδικήσεις αλυκών και εκτάσεων, οδηγώντας πολλούς κατοίκους σε οικονομική ασφυξία και αντιπαλότητα απέναντί του.³⁰

Μετά το 1805 το Μεσολόγγι αναπτύσσεται σταθερά, αν και τραυματισμένο από τις καταστροφές και τις αντιξοότητες. Έχει 6.000 κατοίκους, 350 οικογένειες-σόγια (οι 40 είναι μουσουλμανικές) και πάνω από 800 οικίες. Τα πληθυσμιακά και οικο-

28. Σπύρος Αντωνόπουλος, *Το Μεσολόγγι υπό τον ξένον ζυγόν*, Παπαζήσης, 1980, σ. 97-100.

29. Ιωάννης Ρηγόπουλος, *Η γαλλική παρουσία στην Ελλάδα (1797-1814)*, Ιστορικό Αρχείο, 2001, σ. 132-138.

30. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, 1856, σ. 232-236

δομικά στοιχεία προέρχονται από προξενικά και εμπορικά αρχεία (ιδίως του γαλλικού και βρετανικού προξενείου στην Πάτρα). Η οικονομία βασίζεται στη ναυτιλία, στις αλυκές και στο εμπόριο ξυλείας, σιτηρών, ψαριών και αλατιού.³¹

Μεσολόγγι και Φιλική Εταιρεία

Η οικονομική ευημερία και η επαφή με τα Ιόνια Νησιά, τη Δύση και την Ήπειρο κατέστησαν το Μεσολόγγι πρόσφορο έδαφος για τη διάδοση των επαναστατικών ιδεών. Οι Φιλικοί γνώριζαν ότι χρειαζόταν η υποστήριξη τέτοιων πόλεων με οργανωμένες κοινότητες και ισχυρές προσωπικότητες. Η δράση της Φιλικής Εταιρείας στο Μεσολόγγι ενίσχυσε τη συγκρότηση τοπικών δικτύων υποστήριξης της Επανάστασης (στρατιωτικά, οικονομικά) αλλά και την ενότητα των τοπικών ηγετικών ομάδων, όπως των προκρίτων και των καπεταναίων, γύρω από τον κοινό στόχο της εξέγερσης.

Αρκετοί Μεσολογγίτες μυήθηκαν στη Φιλική Εταιρεία ήδη από το 1819-1820, μεταξύ των οποίων και ονόματα που θα συναντήσουμε και στη συνέχεια: Ο Αθανάσιος Ραζηκότσικας, προεστός και εύπορος έμπορος, μυήθηκε πιθανότατα το 1819 από τον Αναγνωστόπουλο. Ο Αναστάσιος Παλαμάς, λόγιος και τοπικός άρχοντας, με έντονη πολιτική δράση, ήταν μέλος της εφορίας του σχολείου του Μεσολογγίου και είχε επαφή με ριζοσπαστικούς κύκλους της Ευρώπης. Ο Χρήστος Καψάλης, πλούσιος πρόκριτος και εμβληματική μορφή της Εξόδου, μυήθηκε από Φιλικούς στην Πάτρα.

Αξίζει να αναφερθούμε στον Ιωάννη Τρικούπη: ήταν πρωτοπρεσβύτερος, λόγιος και ηγετική μορφή της πόλης. Δεν υπάρχουν αποδείξεις πως ήταν μνημένος, όμως στήριξε την

31. Δημοσθένης Κούρτοβικ, *Η Ναυτική Ιστορία του Μεσολογγίου*, Δήμος Μεσολογγίου, 1997, σ. 65-70.

Επανάσταση από την πρώτη στιγμή. Ανάλογες ήταν οι περιπτώσεις των Αναγνώστη Παλαβιτσίνη, Γεώργιου Κοντογιάννη και Παναγιώτη Ροντογιάννη, σημαντικών παραγόντων της πόλης που είχαν επαφές με τον κύκλο των Φιλικών των Πατρών και της Ζακύνθου.³²

32. Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως του Ελληνικού Έθνους Διαπρεψάντων Ανδρών*, τόμ. Ζ', 1873, σ. 142-150.